ՆԵՐՔԻՆ ՏԵՍՈՒԹԻՒՆ

ՆԱԽԱԳԻԾ ՏԱՐՐԱԿԱՆ ՈՒՍՈՒՄՆԱՐԱՆՆԵՐԻ ՀԱՄԱՐ

(Շարունակութիւն և վերջ 1)

III

Դասատան կազմակերպութիւնը: Եթէ սկզբնական դասատանում պատահեն շատ աշակերտներ զանազան հասակացողութեան և զարգացման աստիճանի, այն ժամանակ կարելի է այդ դասատունը բաժանել խմբեր աշակերտների զարգացողութեան համաձայն և յանձնել մի ուսուցչի, թէև չը լինի այնքան դիպլոմաւոր և արտօնութիւն ունեցող մարդ, այլ և այնպիսի, որ ընդունակ է բան իմանալու: Խմբեր բաժանելը և մի ուսուցչի յանձնելը Եւրոպայում, ոչ թէ միայն վնասակար չ'են համարում, այլ և ընդհակառակը օգտակար: Ահա սրա մասին ինչ է ասում Կ. Դ. Ուշինսկին, ռուսաց հռչակաւոր մանկավարժը իւրան գրքի մէջ „Родное слово для учащихъ" „Մի դասատուն խմբեր բաժանելը, որոնցից մինը հզօր է միւսից, ոչ թէ վնասակար է, այլ մինչև անգամ օգտակար է, եթէ դաստիարակը պարապելով մի խմբի հետ, տայ միւս խմբերին օգտաւէտ պարապմունք": Յետոյ ասում է „Այն դասատունը որ կազմված է մի քանի բաժանմունքներից, որոնք աստիճանաբար հետևում են թէ զարգացմով, և թէ պարապմունքով, մինչև անգամ կանոնաւոր ուսման համար աւելի պայմաններ ունի, քան թէ այն, որի աշակերտները մի և նոյն զարգացման գիտութեան տէր են":

Մի և նոյն գրքի մէջ ասում է. „Որքան բազմակողմանի են հիմնական կրթութեան առարկաները, այնքան էլ ամենաօգտաւէտ է, եթէ այդ ամէն առարկաներով, կամ թէ մեծ մասամբ պարապէր միայն մի ուսուցիչ: Եթէ դուք կամենում էք ամէն մի առարկայի համար վերցնել մի ուսուցիչ կամ ուսուցչուհի, այն ժամանակ աւելի լաւ է փոքրացնել առարկաների թիւը, որքան կարելի է: Շատ ուսուցիչներ, որոնցից ամէն մինը ոգևորվում է իր սեփհական առարկայի մասին, կարող են երեխայի գլուխը լցնել զանազան գիտութիւններով, բայց նրա մտաւոր աչքը փակված կը մնայ: Ուրեմն որքան բազմակողմանի կը լինեն ուսանելի առարկաները, և որքան սակաւաթիւ ուսուցիչներ, այնքան լաւ է սկզբնական ուսման համար": Չի կարելի չը համաձայնել այնպիսի փորձված մանկավարժի հետ, ինչպէս Կ. Դ. Ուշինսկին:

Դասատուութեան եղանակը: Ինչ որ կը վերաբերի դասատուութեան եղանակին, 'ի հարկէ հասկանալի է, որ դասատուութեան եղանակը պէտք է լինի նկատողական—գիտողական, աստիճանաւ աստիճան և մանաւորից սկսելով, որովհետև փոքր աշակերտը առաջ տեսնում է մասը և յետոյ ամբողջը, առաջ իւրան գիւղը և յետոյ իւրան գիւղը իբրև գաւառի մասը etc. առաջ կովը և յետոյ կովը իբրև ծամող կենդանիներից մինը: Դասատուութեան եղանակը պէտք է լինի սիստեմատիքական: Դասատուութեան ձևը անպատճառ հարցական և պատմական, այսինքն այնպէս որ աշակերտը հարցերի միջնորդութեամբ կարողանայ պատասխանել: Դասատուութեան եղանակը և ձևը 'ի հարկէ բոլորովին կախուած են ուսուցչի ընդունակութիւնից, բայց երբեմն ամենալաւ ուսուցիչը չէ կարող ոչինչ անել, եթէ իւրան ձեռին չունենայ ամենահարկաւոր պատկերներ, օրինակներ և այլն: Սրա համար էլ ամենայն ուսումնարանի առաջադիմութիւնը կախված է, ոչ թէ միայն ուսուցչից, այլ և դասատուութեան նպաստող միջոցներից:

Նպաստող միջոցներ:—Ուրեմն գործը աւելի յաջող առաջ տանելու համար, ամենայն տարրական ուսումնարան պէտք է աշխատէ ունենալ կենդանիների պատկերներ, իւրան քաղաքի կամ գիւղի և իւրան հայրենիքի պլանը, փայտի պատի տախտակներ, զանազան արհեստական և տնտեսական մեքենաներ, անօթներ, զանազան գէօմետրիքական մարմիններ: Հարկաւոր է ունենալ նմանապէս զանազան դասական առարկաներ, զորօրինակ քարետախտակներ, գրիչներ, քարեգրիչներ, մատիտներ, թուղթ և այլն որ եթէ մի աշակերտ (ինչպէս սովոր են մեզանում առ. հասարակ) գայ ուսումնարան առանց դասական առարկայի, ուսուցիչը կարողանայ տալ այդ առարկաներից, որ աշակերտը պարապ չի նստի դասատանում, ու սրանով չի սովորի դասատան վերայ նայել մի այնպիսի տեղի վերայ, որտեղ կարելի է նստել և բան չը շինել: Լաւ է այս ժամանակ աշակերտին դասատանից դուրս անել, քանց թողուլ, որ նա այնտեղ պարապ նստի թէև ուսուցիչը պէտք է խստութեամբ պահանջէ աշակերտներից, որ նրանք առանց հարկաւոր դասական առարկաների դասատուն չի գան:

Չի կարելի և չը նկատել, որ աշակերտների ուշադրութիւնը աւելի լաւ է ըմբռնում ընդարձակ, լուսաւոր դասատանում, ուր օդը ազատ խաղում է, պատերը մաքուր են և սեղանները յարմարաւոր առողջապահութեան կողմից: Սեղանների վերայ պէտք է շինած լինեն անշարժ թանաքամաններ:

Տարրական ուսումնարանի համար ամենահարկաւոր է մաքուր գաւիթ, նմանապէս հարկաւոր է, որ երեխաները (հասարակ ժողովրդի) ուսումնարանում սովորէին մաքրութեան: Տարրական ուսումնարանի ուսուցչի վերայ պէտք է պարտաւորութիւն դնել, որ նա անմաքուր երեխաներին հարկադրէր լուացվել և սանդրվել:

Շատ օգտաւէտ կը լինի, եթէ տարրական ուսումնարանի ուսուցիչը երբեմն զբօսանք անէ աշակերտների հետ, թէ քաղաքում և թէ քաղաքից դուրս: Այս զբօսանքների նշանակութիւնը կը լինի այն, որ աշակերտները կ'տեսնեն և կ'ուսումնասիրեն շատ բաներ, որոնց կողքով թէև շատ անգամ են անցկացել, բայց ուշադրութիւն չեն դարձրել և չեն հետաքրքրել իմանալ նրանց նշանակութիւնը: Այս ժամանակ աշակերտները ուսուցչի առաջնորդութեամբ շատ առարկաներ կարող են ժողովել, որոնց վերայ ուսուցիչը ուսումնարանում խօսել է, և կամ պէտք է խօսի:

Մենք խօսում ենք տարրական ուսումնարանի ուսուցչի զանազան պարտաւորութիւնների վերայ, բայց ընդհանրապէս խօսելով ժողովրդական ուսուցիչների վերայ, ակամայ տալիս ես քեզ մի հարց, ո՞ւր են այս ուսուցիչները, ո՞րտեղ պէտք է գտնել նոցա": Ամէն ուսուցիչ ուսուցիչ է դառնում ինքնակրթութեամբ, որովհետև ուսուցիչներ պատրաստելու համար մասնաւոր ուսումնարաններ չը կան մեզանում և նրանց ամէն մինի փորձառութիւնը 'ի զուր կորչում է, և ոչ ոք նրանցից օգուտ չէ քաղում:

Որովհետև Ներսիսեան Դպրոցը ամենից շատ ժողովրդական ուսուցիչներ պէտք է պատրաստէ, սորա համար էլ ամենայարմարաւոր կը լինէր, եթէ բարձր դասատան աշակերտները յաճախէին տարրական դասատունը և փորձէին փոքր երեխաներին փորձական դասեր տալու այն ուսուցչի առաջնորդութեամբ, որ արդէն բաւականին փորձվել է: 1)

Վ. Շահվերդեան.

1) Տես „Մշակ" № 4, 5—1873.

1) Մի և նոյնը հարկաւոր է փորձել և մեր միւս միջնակարգ ուսումնարաններում:

Փետրվարի 6-ին Գիւղատնտեսական ընկերութեան նիստում գիտնական ագրոնոմ Ս. Խ. Խօջայեանցը կարդաց մետաքսաքաշութեան վրա Կովկասում, և նորա բարվոքելու հնարների վրա:

Կարճ կերպով շերամի կազմակերպութիւնը մեկնելուց յետոյ, որդունքի խոշորացրած պատկերի միջնորդութեամբ (ապարատ Օզու), բաւական մանրամասնաբար ցոյց տուեց մետաքսի ֆիզիքային և քիմիական յատկութիւնները, մետաքսաքաշութեան մի քանի գիտնական միջոցներ պարզելու համար:

Յետոյ նա պատմեց մետաքսաքաշութեան միջոցների վրա Կովկասում, այն է՝ Իմերեթում և Մինգրելիայում, վերջը և հայոց և մահմետական գաւառներում: Զուգընթաց սորա հետ մանրամասնարար ծանօթացրեց լսողներին և եւրոպական մետաքսաքաշութեան միջոցների հետ, նոցա Կովկասեան մետաքսաքաշութեան հետ համեմատելու, և առաջինների գերազանցութիւնը ցոյց տալու համար:

Բայց մանաւանդ հետաքրքիր էր պ. Խօջայեանցի ընթերցանութեան երկրորդ բաժինը, որտեղ նա խօսեց Կովկասեան մետաքսաքաշութեան բարվոքելու միջոցների վրա: Ուշադրութիւն դարձնելով գործողութեան բաղադրեալ լինելու վրա, և ուրիշ կողմից մեր շինականների տնտեսական դրութեան վրա, նա հաստատեց, որ այժմեան տնտեսական հանգամանքներում գիւղական ազգաբնակութիւնը իր սեփական միջոցներով չէ կարող աւելի կատարեալ միջոցները ձեռք բերելու: Վաղուց է արդէն Ֆրանսիայում և Իտալիայում մետաքսաքաշութիւնը կատարվում է գործարանների միջոցով: Այդ գործարանները երկու տեսակ են Եւրոպայի մէջ.—մի քանիսները առնում են շերամի հօհօնները և իրանք իրանց համար քաշում են նրանցից մետաքսի թելը, իսկ միւսները յայտնի փորձով քաշում են թելը գիւղացիների համար:

Պ. Խօջայեանցի խօսքերին նայելով, Կովկասում եղած գործարանները պատկանում են առաջին տեսակին: Այդ տեսակ գործարանները իրանց աշխատանքը ապահովելու համար պէտք է առաջուց առնեն հօհօնները և ուրեմն փոխ տալով գիւղացիներին նեղ ժամանակներում մի յայտնի գումար, ձեռք են գցում առաջուց գիւղացիների մօտ եղած բոլոր հօհօնների քանակութիւնը և այսպիսով զրկում են գիւղացուն օգուտ քաղել իր արդիւնաբերածից:

Երկրորդ տեսակի գործարանները, պ. Խօջայեանցի կարծիքով, աւելի համապատասխանում են մեր երկրի օգուտներին, և միջոց կը տային գիւղացուն օգուտ քաղել իր արդիւնաբերածից:

Բայց ամենայարմար այդ նպատակին հասնելու համար, պ. Խօջայեանցը համարում է գիւ-

---

բաւականանայ միայն մեր հեղինակից ներկայացրած տիպերի պատահելովը, այլ կը հանդիպէր դժոխքում հայ-հասարակութեան ամէն դասերի ներկայացուցիչներին: Նորա և դժոխքում պատահած տանջվող յանցաւորների ոգիների մէջ խօսակցութիւնը մօտաւորապէս հետևեալը կը լինէր՝

Օսկան Պետրօվիչ.—պարոններ հոգևորականներ, դուք ինչպէս ընկաք այստեղ. ես կարծում էի որ դուք ամէնքդ դրախտում կը լինէք: Դուք չէիք որ առաքինութիւն էիք քարոզում ժողովրդին:

Պատասխան.—Ճշմարիտ է, մենք քարոզում էինք ուրիշներին առաքինութիւն, բայց մի և նոյն ժամանակ մեր սեփական նիւթական ապահովութեան և հասարակական ասպարիզի մասին հոգալով, երբէք չէինք քաշվում տալուց և առնելուց....

Օսկան Պետրօվիչ.—Աչքերիս չեմ հաւատում, պարոններ մանկավարժներ, դուք այստեղ.. դուք չէ՞ք, որ ձեր աշակերտներին օրինաւոր վարք էիք քարոզում:

Պատասխան.—Այո, մենք այդ անում էինք, բայց ոչ թէ միայն մեր սեփական վարքով մեր աշակերտներին ամենավատ օրինակ էինք ցոյց տալիս, բայց ուսման մէջ էլ աշխատում էինք պահպանել ամենափտած մեթօդները և այսպիսով բթացնում էինք հայութեան նոր սերունդը:

Օսկան Պետրօվիչ.—Վա՜յ.... երա՞զ է...., պարոններ խմբագիրներ ազգային լրագրութեան, դուք էլ դրախտի տեղը դժոխքը ընկաք...: Դուք չէիք, որ բարոյականութիւն քարոզելով լի կրօնական զգացմունքով առաջնորդող յօդվածներ էիք գրում....

Պատասխան.—այո, թէև մենք կրօնական զգացմունքով լի բարոյական յօդվածներ էինք գրում, բայց ոչ թէ միայն մեր մասնաւոր կեանքի մէջ հակառակում էինք մեր քարոզած սկզբունքներին, այլ և մեր լրագիրների մէջ քաղաքական, ներքին և ազգային բաժնի յօդվածները հակառակում էին մեր առաջնորդող յօդվածների ուղղութեանը....

—

Ի հարկէ այդ դատապարտված ազգային լրագիրների թւից „Մեղու Հայաստանի" լրագիրը բացառութիւն է կազմում, նրա գրականական ամբողջ գործունէութեան ընթացքում յայտնած մի միտք հազարներ արժէ, այն է Թիֆլիսի տներում գողերի յարձակումներին առաջն առնելու համար, դռնապաններին պահելու առաջարկութիւնը: Այս երևելի պրօեկտը այնքան համակրութեամբ ընդունվեցաւ Թիֆլիսի հասարակութիւնից, որ շատերը ցանկանում են կարգել մասնաւոր տներում դռնապաններին, Թիֆլիսցիների մտաւոր, և ամեն տեղ անմաշելի կեանքը „Մեղու Հայաստանի" յարգելի լրագրի յանդուգն յարձակումների դէմ պաշտպանելու համար....

—

Իսկ «Մշակի» անցեալ տարվայ դատապարտողները այս տարի նորա ամենահաւատարիմ բարեկամներ դարձան: Ապացոյց կարող է լինել Աստրախան քաղաքը, որ անցեալ տարվայ սկզբում բոլորովին չէր ուզում գրվել „Մշակին" իսկ այս տարի 20 բաժանորդ ունի: Ընդհակառակն Թիֆլիսի մէջ բաժանորդների թիւը նուազեցաւ: Պատճառը շատ պարզ է՝ Թիֆլիսի հայերը ու հայուհիքը օտար լեզուներով էլ կարդում են, ուստի „Մշակի" պէս լրագիրը և առհասարակ հայոց լրագիրներ ու գրքեր նրանց համար anachronisme է, այսինքն անընդունելի, սովորութիւնից դուրս եկած հնութիւն: Բայց ցաւն այն է, որ օտար լեզուներով էլ չեն կարդում պատուելի Թիֆլիսեցիքը.... Երանի ճշմարիտ կարդային,—այն ժամանակ մենք մեր ձեռքերով կը փակէինք Ծերեթելու տպարանի հայոց բաժինը....

—

Ուզում էի վերջացնել ֆէլիէտօնս, բայց անակնկալ կերպով «Մշակի» խմբագրութիւնը ստացաւ մի շատ նշանաւոր լուր, որնոր պ. խմբագրի հրաւէրքով ստիպված եմ յայտնել մեր ընթերցողներին:

„Նապօլէօնի մահվան լուրը սուտ յայտնվեցաւ".

Ահա-ինչպէս: Ե....ի գաւառի Գ....գիւղից ստանում ենք հետևեալ նամակը՝

Պ. Խմբագիր «Մշակ» լրագրի

Օգուտ քաղելով ընթերցողի կատարեալ հաւատարմութենից դէպի ձեր թերթը, դուք ինչ էք գործ դնում ձեր նշանակութիւնը և թոյլ էք տալիս ձեզ տարածել այնպիսի քաղաքական լուրեր, որք վերջը սուտ են յայտնվում: Ես հայ-հոգևորական լինելով բացի հայերէնից ուրիշ լեզու չը գիտեմ, (որովհետև երբ ես ուսում էի առնում «Մեղուի» 5-որդ համարի առաջնորդող յօդվածը դեռ չէր դուրս եկել) ուրեմն բացի «Մեղուից» ու «Մշակից» ուրիշ քաղաքական լրագիր չեմ կարդում: Ասացէք խնդրեմ, եթէ Նապօլէօնը ճշմարիտ մեռած լինէր, միթէ դուք կարծում էք, որ «Մեղուն» անուշադիր կը թողնէր այդպիսի նշանաւոր անցքը ու չէր տալի այն մարդի կենսագրութիւնը, որ քանի տարի է ինքնակամ կերպով ամբողջ Եւրոպան էր կառավարում: Ուրեմն ձեր յայտնած լուրը սուտ է.... ամօթ ձեզ, պարոն:

Քահանայ Ա. Բ.

Հմ.... ինչ կասէք ընթերցող....

Գուցէ ճշմարիտ էլ է, որ Նապօլէօնը դեռ կենդանի է...

Եթէ ոչ, եթէ նա ճշմարիտ վախճանված լինէր միթէ „Մեղու Հայաստանի" լրագիրը մինչև հիմի չէր տալի նորա կենսագրութիւնը:

Ասիացի

ցացինների հասարակական (ընկերակցական) միտքս քաշելու գործարանները: Միայն այդ տեսակ գործարանները կարող են բարձրացնել մտաքաղաքացութեան գործը կատարելագործութեան յայնի աստիճանին, որովհետև միայն այդ պայմաններով գիւղացին լի վարձատրութիւն կը ստանայ իր աշխատանքի համար:

Շատ ցաւում ենք, որ պ. Խօջայեանը չընդարձակեց խօսքը այդ առարկայի վրա, և աւելի մանրամանաբար չը մեկնեց այդ տեսակ գործարանների կազմակերպութիւնը, իսկ համառ կերպով աւելացրեց, որ ինքն մենակ իրան թոյլ է համարում վճռել այդ նշանաւոր խնդիրը, բայց եթէ Գ ի ւ ղ ա տ ն տ ե ս ա կ ա ն ընկերութիւնը կը ճանաչէ այդ տեսակ հիմնարկութիւնների օ գ ո ւ տ ը և ա ն հ ր ա ժ ե շ տ ո ւ թ ի ւ ն ը, չի դժուարանայ ինքն մշակել մի պրօգրամմա:

Առաջարկութիւնը մեծ համակրութեամբ ընդունվեցաւ ընկերութիւնից և պ. Նախագահ. ասեց, որ պ. Խօջայեանցից յարուցած խնդիրը կ'առաջարկվի ընկերութեան խորհրդին և կ'ընտրվի մի յանձնաժողով որ և կը մշակէ պրօգրամման:

Մենք չենք երկբայում, որ ը ն կ ե ր ո ւ թ ի ւ ն ը կ'աշխատէ իրագործել այդ միտքը, բայց մեր պարտաւորութիւն ենք համարում աւելացնել, որ եթէ մեր կալվածատէրերը չը համակրեն այդ մտքին և չ'աշխատեն նրան իրագործել իրանց ազդեցութեան տակ գտնված գիւղական շրջանում,—հազիւ թէ այդ գաղափարի իրագործումը ցանկացածին չափ աջողվելու է:

ՄԵՂՈՒ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ

Պատուելի լրագրի էջերի մէջ (№ 5) կարդացինք մեզ վերա մեղադրանք, որ իբր թէ մենք կրքով ենք շարժվում, իբր թէ սուտ ենք խօսում.—Տեսնենք պարոններ, բարձր ուսում ստացածներ ով է սուտ խօսում, դուք թէ մենք. Մենք ասացինք, թէ «Մեղուն» մինչև հիմայ չէ կարող հասկանալ, ո ր ք ա ն օ գ տ ա ւ է տ են թատրոնի վրա թարգմանական բեմական գրվածները...խեղճ, (տես № 3). Պատուելի լրագիրը հերքում է մեր ասածը, աւելցնելով թէ յիշեալ համարում ակնարկութիւն անգամ արած չէ թարգմանական բեմական գրվածների վերա.

Մենք գիտէինք թէ „Մեղուն“ ինքն իրան չափոնեալ հակասակում է, թէ առաջնորդող յօդվածների մէջ կղերական մտքեր է յայտնում, իսկ քաղաքական բաժնի մէջ խօսելով առենք Շվեյցարիայի կամ ուրիշ երկրի վրա, յարձակվում է հոգևորականների դէմ, թէ առաջնորդող յօդվածների մէջ պաշտպանում է ուղղերութեան անհրաժեշտութիւնը Ներսիսեան դպրոցի մէջ, իսկ ն ե ր ք ի ն բաժնի մէջ զարմանում է թէ արուեստագործական ուսումնարանի մէջ մտնվելու են գիշերօթիկներ և այլն.—բայց մէկ բան չը գիտէինք՝ այն է, որ յիշեալ լրագրի խմբագիրները իրանք չը գիտեն ինչ է գրվում նրանց թերթի մէջ և ուրիշները պիտի նրանց մատով ցոյց տան ու յիշեցնեն նրանց սեփական անհամութիւնները ու վեասակար հակառութիւնները.

Ահա՛ ,,Մեղու Հայաստանի“ լրագրի այս տարվայ № 3-ում տպած է (երես 3, էջ 2) ,,Թիֆլիզի“ մասին՝

Այս ներկայացմամբ ես մեր գիրասէնները հաստատեցին մեր այն միտքը, որ մենք յայտնել ենք անցեալ տարուայ ,,Մեղուի“ 40 համարում, այն է՝ թէ թարգմանած պիէսաներ խաղալու համար հարկաւոր է, որ նախ՝ գիրասէնը ծանօթ լինի այն կեանքի հետ, որի շրջանից նա կամենում է հանդէս դուրս գալ, և ապա ընդունի իր վերայ այս կամ այն դերը. Դժբաղդաբար, ինչպէս երեւում է, գիրասէնները չեն հասկանում կամ չեն կամենում հասկանալ այս հասարակ միտքը, որ չարաչարում են Թիֆլիզ, Երևան տարի և Սէր և Նախանձարումն (?) պիէսաները տալ.

Երբ մի լրագիր մի համարի մէջ ակնարկութիւն է անում իր նախընթաց համարներից մեկի վրա, ասելով „Այս ներկայացմամբ ևս մեր գիրասէնները հաստատեցին մեր այն միտքը որ մենք յ ա յ տ ն ե լ ե ն ք անցեալ տարուայ մեր 40 համարում,“—այդ նշանակում է թէ լրագիրը վկայութիւն է բերում իր նախընթաց համարներից մեկ համարը, որ պիտի հաստատէ իր յայտնած միտքը...ուրիշ կերպով չէ կարելի հասկանալ (բալոր կրքերը մի կողմ թողնելով).... Իսկ ինչ է յայտնած այն երեւելի 40-րդ համարում. Ահա՛ ինչ՝

Ինչ որ վերաբերում է պիեսայի արժանաւորութեան, մեր կարծիքով, այնպիսի գրուածքները, որպիսի է այդ ,,Երևան տարին“ մեր հայկական բեմի վերայ ներկայացնելը դեռ ևս միտք չունի. Եթէ թատրոնը լինում է մեզանում ոչ թէ միայն զուարճութիւն պատճառելու նպատակին, այլ նաև մի ինչ օ գ ո ւ տ ք ա ղ ե լ ո ւ մեր միջին դասի ժողովրդի համար, որոնցից մեծ մասամբ բաղկանում է մեր քաղաքը և որոնք սովորաբար այցելութիւն են անում մեր թատրոնին, մենք կարծում ենք, որ Ֆ ր ա ն ս ի ա յ ո ւ մ պ ա տ ա հ ա ծ մ ի դ է պ ք ն ե ր կ ա յ ա ց ն ե լ ը մեր բեմի վերայ բոլորովին խորթ և ա ն օ գ ո ւ տ կը լինի. (Մեղու. № 40. երես 159, էջ 3.)

ՆԱՄԱԿ ԳԱՆՁԱԿԻՑ

Ինչպէս իմ անցած նամակում խոստացայ հետևել Մշակի պրօգրամային, ահա կատարում եմ նորան առ այժմ մի հայեացք ձգելով մեր Գանձակ քաղաքի դիրքի և նորա շրջակաների վերայ. ապա հետևապէս կխօսեմ նորա ազգաբնակութեան, ժողովրդի դասակարգերի, վաճառականութեան, արհեստի, նոցա սովորութիւնների, հասկացողութեան և երկրի բերքի վերայ.

Գանձակ քաղաքը աշխարհագրական դիրքով գտանվում է հիւսիսային լայնութեան 41° և մերիդիանից դէպի արևելք 64°-ի տակ, Կուր գետի երկարութեամբը ընկնող տափարակ դաշտավայրի լայնութեան վերա, առաւել մօտ իւր հարաւային բարձրաւանդակներին, քան թէ նոյն իսկ Կուր գետին 195 վերստի չափ տարածութեամբ հեռի Թիֆլիզից.

Գանձակու հին-նահանգական սահմանները արևելեան կողմից հասնում են մինչև Ղարաչայ-գետակը, որի և քաղաքի մէջ գտանվում է Քիւրակչայը երկու կողմից ևս միջին թուով մօտ 20 վերստի հեռաւորութեամբ. Հարաւային կողմից նորա և Սևանայ լճակի կամ, Նոր Բայազէդի մէջ գտնվող բարձրութիւնները, որանց վերին սարա-փեշերը հազիւ թէ 10 կամ 12 վերստ հեռաւորութիւն ունենն քաղաքից. և այս փեշերի վերա կամ փոքր ինչ բարձր զետեղված են Գանձակու բոլոր հայաբնակ գեղերը առանց մի քանիսի բացառութեամբ.

Արևելեան կողմից հասանում է մինչև Ջագամը, նոյնպէս իւր սահմանի միջավայրում թողնել Շամքուռ գետակը երկու կողմից ևս միջին թուով 26 վերստի տարածութեամբ. իսկ հիւսիսային կողմից մինչև Կուր գետը և նոյն գետակների խառնուրդներ (որտեղ նոքա խառնվում են Կուր գետին), և այս ջերմ դաշտերում գտանվում են մեր թափառական թուրքերի գիւղերը կամ լաւ ասած ձմերանոցները (ղշլաղ).

Վերջին տարիներումս երբ Գանձակը գաւառական քաղաք դարձաւ, նորան պատկանեցին Շուշի և Նուխի քաղաքները իրանց նահանգներով արևելեան կողմից. իսկ արևմտեան կողմից Շամշադին և Ղազախ նահանգները.

Այս շրջանկատողութիւնից յետոյ ընթերցողին կհրաւիրեմ նկատել քաղաքի պատկերը, որից յետ նորա կլիման, ջուրը և ապա քանի մի գետակք.

Զննելով որ քաղաքը շրջապատած է այգիներով բայց նորա մէջ ևս իւրաքանչիւր մի տան մօտ կամ բակի կիսամասում գտանվում է մի այգի կամ մի փոքրիկ տեղ, որտեղ լինում են պտղատու ծառեր և ցանվում են զանազան բանջարեղէններ և ծաղիկներ. փողոցները ընկած են առանց մի որ և է կանոնաւոր ուղղութեան և մի կողմից կրում են չարանակարար դարաւոր հասակով առեններ (չինար) և ուռիներ առաւել փոքր թուով առաջիններից. իւրաքանչիւր մի պարտէզում կամ այգիում բացի պտղատու ծառերից գտնվում են ահագին և նուրբ բարձրութեամբ բ ա ր դ ի ծառեր, որոնք մեծ մասամբ գտանվում են նոցա առաջին ցանկապատի երկարութեամբ.

Այս ծառազարդ քաղաքում հազիւ թէ նկատելի են լինում տները և այն միայն մօտից, եւրոպական ճաշակով. Թիֆլիզից դէպի Գանձակ գնացող ճանապարհը Շամքոռ գետակը անցնելով մօտ քառն վերստից արդէն նկատում է դեռ հորիզոնում քաղաքի պատկերը. Այդ տափարակ և միանգամայն երկար դաշտավայրում նորան թըվում է թէ հանդիպելու է մի խիտ անտառի, բայց հետզհետէ մօտենալով գեղեցկանում է նորա առաջ այդ տեսարանը. (մանաւանդ երբ նկատելի են լինում բարդի և սօսեի ծառերի կատարները, որոնք հսկայաձև բարձրանալով հպարտութեամբ պատերազմում են հողմի և ջերմութեան հետ. Գեղեցիկ է մանաւանդ Գանձակու գարնան առաջին կիսամասը մարտ ամսից մինչև ապրիլի վերջին կէսը, որը ներկայանում է իբրև մի հրապուրիչ տարածուի բաղկացած գոյն զգոյն ծաղիկներից.

Տեղի կլիման շատ ջերմ կլինէր եթէ չմեղմացնէին դորան իւր հարաւային սարերը. իսկ եթէ ունենար սա մի բաւարար ջուր, որ կարողանար սրբել նորա օդը ապականող անմաքրութիւնները, ապա ես շատով կհամարձակվէի ասել որ սորա կլիման ջերմ չէ Թիֆլիզից. Բայց այժմ սորա բընակիչները յունիսի վերջերից մինչև օգոստոսի վերջը, բաւականին ճնշվում են մանաւանդ ջրի պակասութիւն զգալով. իսկ օտարներին գրեթէ անտանելի է լինում այդ ժամանակները.

Քաղաքի արևելահիւսիս և արևմտահիւսիսային կողմերը աւելի ջերմ են, բայց որքան մօտենում ես դու դէպի հարաւ նոյնքան զիւրաշնչելի է լինում քեզ. այնպէս որ քաղաքի վերին մասներում բոլորովին առողջարար է օդը, իսկ ջուր համեղ և մաքուր ամենայն տեսակ խառնուրդներից. Որովհետև Գանձակու գետակը (և ինձ այդ անունը կըրում է իւր վերա) որ ընդ միջելով քաղաքը, անցնում է դէպի Կուր գետը, բերում է իւր հետ շատ վատ առողջ սև ջրեր (ղարասու), որոնք մեծ մասամբ բղխում են քաղաքին մօտ նոյն գետակի վերայ գտնվող կարմիր ժայռի (ղզլ- ղայայ) տակերից. իսկ վերը յիշած ջուրը որ մատակարարում է քաղաքին վերին մասերը և անվանվում է Թ ո փ չ ի, չէ պարունակում իւր մէջ ոչ մի սև ջրի խառնուրդ.

Ասացի որ գետակը ընդմիջելով քաղաքը անցնում է Կուր գետը թափվելու, բայց չմոռանանք որ նորանում երբէք ջուր չէ մնում. Մանաւանդ քանի մի տարիներից հետէ քաղաքի ներքին մասի բնակիչները գոհ են, եթէ մշտապէս իւրեանց հասանէր նոյն սև ջրի վերջին մնացորդը*), որովհետև, գետակը ոչ թէ միայն փոքր է ըստ ինքեան, այլ և դեռ քաղաք չհասած արդէն ցամաքացնում են նորան նոյն իսկ քաղաքի շրջակայքը գեղեցկացնող առուները. Խեղճ գետակի ցամաք հեղեղատը միայն անցած է քաղաքի միջով, որի մէջ հազիւ թէ ջուր է տեսնվում երբեմն, իսկ գարնան ժամանակ սաստիկ կատաղութեամբ յորդում է այդ ջուրը և շատ անգամ արգելք էր լինում ժողովրդին անցնելու դէպի փողոց, քանի որ հիմնաւոր կամուրջ չկար նորա վերայ, բայց մօտ տարիներումս շինվելով նոր և գեղեցիկ չուգունի կամուրջ, արդէն բարձված է այդ արգելքը.

Գետակի արևելեան կողմը, որ քաղաքիս առաջին մասն է, նշանաւոր է ա. բերդով, որ շինած է հին ասիական ճաշակով (թէ և նորերումս քանի մի փոփոխութիւններ արած են) և բ. հրապարակով (մէյդան) որ հաչակված է իւր մեծութեամբ և շրջապատված սօսիներով. Այդ սօսիների տակից (ինչպէս և առ հասարակ միւսների) անընդհատ մի ջրով լի առուակ է անցնում, առանց որոյ խեղճ կչորանային այդ ծառերը, և դոցանից քանի մի քայլ յետ չըթաղաձև բայց և առանց տեսակների կանոնաւորութեան խառն ի խուռն կերպով ընկած են ամենայն կարգի կրպակներ, իսկ արևմտեան երկայնութեամբ գտանվում են առ հասարակ կրակ բանեցողների գործարանները. եթէ կարելի է այսպէս անվանել.

Հրապարակի վերին ծայրում (հարաւում) գըտանվում է մուսուլմանների մզկիթը (մէչիդ) և այդ հրապարակից նորա գաւիթը մտնող դռան տանիքի վերայ հսկայի պէս վերեն բարձրացած երկու աշտարակներ, որոնք հասնում են սօսիների բարձրութեանը և նոցա գմբէթի լուսնի կիսապատկերը կարծես կամենում է դուրս երեւել ծառերից բարձր. Թէ ինչ պատմական յիշատակներ ունեն այդ աշտարակները, ես թողնում եմ, միայն թէ դոքա երբեմն ռուսաց տիրապետութեան օրով կործանված էին, բայց ամենաւն վերջին պատերազմի ժամանակ 1853 և 1854 թուականներին նորից բարձրացան, և սոցա գմբէթի տակից մոլլան իւր ազանով աղօթքի է հրաւիրում մահմետականներին.

Քաղաքի այս մասում բնակվում են թուրքեր և մասնաւոր հայեր երկու առանձին թաղում. որոնց անվանվում են Ն ո ր ա շ է ն և Ե ր և ա ն գ ե ց թ ա ղ.

Երկրորդ մասը քաղաքիս գետակի արևելեան կողմն է, որը իւր մաքրութեամբ և կլիմայով բոլորովին որոշվում է առաջինից. Քաղաքիս գեղեցկութիւնը թէ և նախանձելի չէ իւր նեղ փողոցներով, և ազնիւ շինութիւններով, բայց սորա այս մասը, որին անուանում են Ք ի լ ի ս ա ք ա ն դ (եկեղեցու թաղ) գոնէ մասամբ գեղեցիկ է առաջինից. Գաստարանների մեծ մասը այս թաղումն է գտանվում, որի հետ և շինութիւնների գեղեցիկը. Այս թաղումն է Գուբերնատորի (գաւառապետի) բնակարանը, հայոց մայր եկեղեցին, յաջորդարանը, և մի այլ նորակառոյց խաչաձև և հոյակապ եկեղեցի, սուրբ Լուսաւորչի անվամբ, կանգնած վեց քարեայ սիւների վերա եայլն եայլն.

Այս թաղում բնակվում են հայեր, և մասնաւոր թուրքեր որոնց անվանում են մ ո լ լ ա-ջ ա լ լ ո ւ.

Թողնում եմ առ այժմ քաղաքիս բնակիչների թիւը, նոցա պարապմունքը, արհեստը, վաճառականութիւնը երկրի բերքը—խաղողը-գինին, հացը, բրինձը, մետաքսը և այլն և այլն և վերջացնում եմ խօսքս ասելով՝ որ մինչև այժմ ժողովուրդը շատ սառն էր դէպի շինութիւնները, բայց վերջին ժամանակներս երբ տների գինը բարձրացաւ, զգաց նա պլանի կարևորութիւն, ասրի և յանձն առնելով այդ մասին ծագած բոլոր վեասները անցեալ 1872 թ. մի նախագիծ կազմեց և առաջարկեց Կովկասի փոխարքային հաստատելու. Այս նախագծի վերայ այժմ ցանկացողները ճարտարապետից ստանում են պլան և ֆ ա ս ա դ և այսպէս գտանվում են բաւականին ատարած և դեռ ևս կիսաւարտ յարմարաւոր տներ, մանաւանդ հայերի մէջ.

Մշակ

1873 թիւ, յունվարի 15-ն.

Յ. Գ. Եթէ իմ անցեալ նամակս կարդալու բաղդ ունենան մեր պատուելիքը, թող չփութվին, որ նորա գրելուց յետ մի քանի իրողութիւնք այլ կերպարանք են ստացել. բայց ոչ երբէք դէպի լաւը. Մանաւանդ նախկին հոգ. ներկայացրած հաշիւ մինչև այսօր քնում է Տէր Յաջորդի արկղի մէջ, իսկ ներքին խաղարկութեան 5% տոմսակները մինչև այսօր չեն կամենում ստանալ պ. Ափանասեանից. Ցաւում ենք, որ այս հաշւինջվերաբերած մի պարոնի նամակ մինչև այսօր անտիպ է մնում.

Մ...

*) Քաղաքի ա. մասում փողոցից մօտ գտնվում է մի քանքանով բերած ջուր (քահրիզ) նոյն սև ջրերից, որով կառավարվում են ամբողջ փողոցատէրները և նոյն թաղի բնակիչների մի մասը.

ԱՐՏԱՔԻՆ ՏԵՍՈՒԹԻՒՆ

ՆԱՄԱԿ ՑԻՒՐԻԽԻՑ

Երբ մարդս՝ իւր պակասութիւնները ճանչնայ և խոստովանի, ըսել կըլլայ թէ՝ զայն ուղղելու տրամադրութեան մէջ է կամ կիսով չափ ուղղած, նոյնպէս եթէ մենք՝ Հայերս ալ՝ մեր թերութիւնները խոստովանինք՝ անշուշտ պիտի կարենանք նաև զանոնք ուղղել, բայց դժբաղդաբար՝ չատերնիս՝ մեր ունեցած թերութեանց, չափ սկզբանց և անհաստատ ընթացից վրա չափարելով՝ զանոնք իբրև պատուական յատկութիւններ ընդունած ենք, և պիտի պահենք անդիւ գուցէ թէ և ևս շատ տարիներ. Մասնաւորապէս Պօլսոյ վրա խօսիլ կուզեմ, ուր՝ մեր ազգային կացութիւնը բաւական ծանօթ է ինձ. Պօլիս դպրոցներ ունի, ընկերութիւններ, խօսարան կամ լսարաններ և լրագիրներ, Պօլսոյ ժողովուրդը իւր ունեցած այդ հաստատութեանց վրա կը պարծի, յառաջադէմ կը կարծէ զինքը և կը հրճուի պնդելով թէ իրաք յառաջադէմ է և ահա այդ է իւր ամենամեծ սըխալը, վասն զի ինչպէս ամեն մարդ գիտէ, Պօլսոյ դպրոցներուն փոխարէնները թ ի ւ ն ն ե ր ո ւ երկար չափ մը կը պարունակեն, չափ մը որոց մեծագոյն մասը արդի Եւրոպական լուսաւորութեան մէջ խեղ մը յիմարութիւններ են, մէկ մասին ըստուերն անգամ չկայ, իսկ միւս երրորդ մասը կը սորվեցնեն այնպիսի ողորմելի կերպով մը որ՝ աշակերտը դպրոցէն կելնէ և մեծամտութեամբ մը կըսէ, «Ես գաղղիերէն գիտեմ».

Ընկերութիւնները բարձր, վեհ և վսեմ նպատակներով երեւան կուգան, Հայաստանը յիրկինս կը բարձրացընեն, առեն մը ժողովուրդը կը խաբեն և կը տեսնես որ օր՝ ալ ընկերութեան գանձապետ մեծ. Թ. Գ. էֆէնտի Չաքըչաքեանը մնանկացեր և ընկերութիւն ալ իւր նպատակին արդէն հասեր է...Վերջապէս խօսարաններ, լսարաններ, թատրոններ և լրագիրները այնպիսի գատաիարակութիւն մը տուեր են մեր գովասանքէ երիտասարդութեան որ ամենքն ալ «քիչ բացառութեամբ» ճարտասան, բանաստեղծ, քաղաքագէտ, պատմագէտ, եւ ինչ եղած են, մանաւանդ երբ օտարին գաւաթը ձեռքերնին բռնած ազգին յառաջդիմութիւնը խմեն, ահա այն առեն մեր ազգասէրը Վարդանն ալ կը գերազանցէ Եղիշէն ալ Սողոմոնն ալ... Եւ եթէ անգամ մ՝ ալ իւր թերութիւնները իրեն ներկայացնես և յաղթութիւն հրաւիրես, անմիջապէս կը զայրանայ, կը բորբոքի, կարհամարհէ և կըսէ. «հանդարտ է, ապերախտ էս Պօլսոյ ազգային կացութեան վրայ չեմ ուզեր երկարաբանել, վասն զի, ազնիւ ընթերցող, եթէ կուզես քիչ մը առեն թողուլ այն հանապազօր լը-